

معرفی

کلان طرح اندیشه نامه متکلمان امامیه

اکبر اقوام کرباسی*

مقدمه

«اندیشه نامه متکلمان امامیه» کلان طرحی از مجموعه طرح های پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی است که از سال ۱۳۸۴ آغاز شده است. مهم ترین هدف بلند مدت این کلان طرح، افزون بر ارائه نظام مند آرای کلامی اندیشمندان امامیه، گردآوری شالوده و مواد لازم برای تدوین «تاریخ کلام امامیه» تعریف شده است. پژوهش در این موضوع، البته بازسته آشنایی با ویژگی های دانش تاریخ تفکر و اندیشه است. از این رو، در معرفی این کلان طرح بایسته است این دانش و شیوه های مطالعه آن معرفی شود.

تاریخ تفکر و اندیشه کلامی، ویژگی ها و مشخصه ها

دستیابی به پاسخ پرسش هایی درباره نقطه آغازین اندیشه کلامی امامیه و چگونگی پیدایش آن، ریشه ها و علل ظهور این دانش میان مسلمانان، فراز و فرودهای آن در طول تاریخ و نیز گروه ها و اندیشمندان جریان ساز و تراش به جا مانده از ایشان، ارتباط تنگاتنگی با دو دانش «تاریخ» و «کلام» دارد. پاسخ به این پرسش ها را نه کلام عهده دار است و نه تاریخ، بلکه تاریخ کلام رسالت اصلی خود را پاسخ گویی به پرسش هایی از این دست می داند. تاریخ کلام، به عنوان تاریخ نحوه ای اندیشه و تفکر دینی، مطالعه ای میان رشته ای است که در روش از روش های مطالعات تاریخی پیروی می کند، و در ناحیه موضوع،

برخلاف تاریخ‌نگاری‌های معمول، اندیشه و عقاید را موضوع خود می‌داند. آشکارسازی و توضیح این معنا از تاریخ کلام و اندیشه، مستلزم واکاوی دو مفهوم کلام و تاریخ است. تاریخ، مجموعه رویدادها، کنش‌ها، احساسات و ذهنیت‌هایی است که در محدودهٔ حیات انسانی در یک دورهٔ زمانی خاص رخ داده است. اما علم تاریخ شناخت علمی و روش‌مند همین واقعیت است. بنابراین، تاریخ دست‌کم چند ویژگی مشخص دارد: نخست این که تاریخ همواره یک مقولهٔ انسانی است و در رابطه با انسان و حیات انسانی معنا پیدا می‌کند. تاریخ یا کنش انسانی است یا احساس انسانی است و... حتی وقتی واژهٔ تاریخ دربارهٔ یک واقعیت خارجی، برای مثال معماری یا هنر به کار می‌رود، منظور واقعیتی است که در محیط انسانی با همهٔ ابعاد و زوایای شخصیتی انسان اتفاق می‌افتد. ویژگی دوم تاریخ برخاسته از ویژگی نخست است. به این معنا که اگر تاریخ مقوله‌ای انسانی است و اگر حیات انسان یک واقعیت پویا، زنده و در حال رشد و یا انحطاط است، وقایع تاریخی را نیز می‌توان موجودی زنده و در حال تکامل و تناقض دانست. ویژگی سوم حوادث تاریخی نیز زمان‌مند و مکان‌مند بودن آنهاست و اساساً همین ویژگی است که قابلیت شناسایی حادثهٔ تاریخی را فراهم می‌کند.

علم کلام گونه‌ای تفکر در امور دینی است که همواره در بستر تاریخ اندیشه‌ها رشد و توسعه یافته و همچون حوادث تاریخی در محدودهٔ حیات انسانی و در مجموعه مناسبات آن شکل گرفته است. این دانش نیز در نسبت عینی با همهٔ شرایط محیطی دستخوش تحول و تطور می‌شود. در این معنا، تفکر کلامی آراء و عقایدی است که یک شخص یا یک گروه آگاهانه یا ناخودآگاه - به آن باور دارند. عقاید و آراء، مقوله‌ای معرفتی، درونی و نامشهود است که برخلاف حوادث عینی خارجی، در درون انسان و در عمیق‌ترین لایه‌های وجودی او شکل می‌گیرد. اما تاریخ تفکر از یک سو، ویژگی‌های تاریخ و از سوی دیگر، ویژگی‌های خاص اندیشه را دارد. بنابراین، تاریخ اندیشه تفکر کلامی به معنای تاریخ اندیشه‌های اعتقادی نگاشته شده یا ابراز شده در طول تاریخ نیست، بلکه از آن رو که موضوع آن، پدیده‌های انسانی (فکر و اندیشهٔ اعتقادی) است، افزون بر آراء و عقاید ابراز شده، در بردارندهٔ انگاره‌های فراوان دیگری نیز هست که در پس پردهٔ دیدگاه‌های رسمی و در درون مایهٔ ذهن اندیشمندان و نیز در بستر اجتماعی تفکر آنها وجود دارد. گویی تفکر به عنوان یک رویداد، به عنوان موضوع تاریخ، در نظر گرفته می‌شود. از همین رو، وقتی سخن از شناخت تاریخ تفکر به میان می‌آید، منظور شناخت یک رویداد در یک مقطع زمانی و مکانی معین است. برای چنین رویدادی چندگونه شناخت می‌توان به دست آورد.

امروزه چندین شیوه در مطالعات تاریخ فکر و اندیشه مورد توجه محققان است. اندیشه‌نگاری، طبقات‌نگاری، اندیشه‌شناسی مقایسه‌ای و اندیشه‌شناسی تاریخی-تحلیلی از مهم‌ترین این روش‌هاست. این گونه‌ها هر کدام امتیازات خاص خود را دارد. برخی از این روش‌ها همچون اندیشه‌نگاری در پی شناخت توصیفی و ساده از تفکر است، که تنها با مراجعه به اسناد و مدارک، یک توصیف و گزارش ساده از واقعه به دست داده می‌شود. اما برخی دیگر از این روش‌ها، مثل اندیشه‌شناسی تاریخی-تحلیلی، جدای از توصیف، از چگونگی و چرایی اندیشه در بستر اجتماعی، سیاسی و فرهنگی‌اش هم بحث می‌کند. در این گونه مطالعه، نیازمند یک تبیین دقیق از تفکر و فرآیند وقوع آن بوده و تأثیر و تأثرات آن به دقت دنبال می‌شود و مؤلفه‌های واقعی آن اندیشه در یک فرآیند مورد تحلیل قرار گیرد. بعید نیست به همین دلیل مطالعه تاریخ تفکر به شکل اندیشه‌شناسی تاریخی-تحلیلی از دشوارترین انواع مطالعات تاریخی شمرده شده باشد.

باری، اندیشه‌شناسی تاریخی-تحلیلی، در واقع بررسی و تحلیل اندیشه و تفکر به عنوان یک موضوع و واقعیت تاریخی است. این نحوه پژوهش فارغ از هر نوع ارزش‌داوری در باب عقاید است و اساسی‌ترین هدف آن به دست دادن تصویری واقعی از یک اعتقاد در موطن تاریخی خود و در یک جمله، کالبدشکافی فکر با همه ابعاد و زوایایش در تعامل با محیط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه است. از همین رو، بهترین نوع مطالعه‌ای که می‌تواند هویت معرفتی یک گروه یا یک اندیشمند را نشان دهد، همین روش است.

این مقدمه طولانی در معرفی تاریخ اندیشه و تفکر از آن رو سرآغاز سخن شد که بدانیم آنچه در کلان‌طرح «اندیشه‌نامه متکلمان امامیه» مدنظر قرار گرفته است، پژوهش به شیوه اندیشه‌شناسی تاریخی-تحلیلی است. اما کاربرست این شیوه مشکلاتی چند داشت که مهم‌ترین آن آشنایی اندک محققان با اصول و نحوه پژوهش در این حوزه است. از همین رو، تلاش شده تا در تک‌نگاری‌های این کلان‌طرح، مواد لازم برای پژوهش‌های دیگر فراهم آید.

ضرورت‌های کلان طرح

برخی از ضرورت‌هایی که انجام این کلان‌طرح را توجیه و بایسته می‌سازد عبارتند از:

۱. تجدید و بازسازی کلام اسلامی

دانش کلام امروزه نیازمند تجدید و بازسازی جدی است. ضرورت این مهم از

آن روست که به دلیل رکودی که این دانش از چند سده پیش با آن روبه‌رو شده است، از قدرت هموردی با اندیشه‌های رقیب کاسته شده و اینک برای احیای این دانش نیازمند یک نوخوانی از میراث و اندیشه‌های گذشته در این دانش هستیم.

۲. فهم درست منابع دینی و ارائه آراء واقعی اندیشمندان امامیه

فهم درست منابع دینی و روایات اهل بیت و شناخت اندیشه‌های بزرگان فکری شیعه در دوران نخست کلام شیعه، دیگر دلیلی است که ضرورت پرداختن به تاریخ کلام شیعه را نمایان می‌سازد. فهم بسیاری از متون دینی و دیدگاه‌های بزرگان در عرصه تفکر شیعی، بستگی به فهم تاریخ تفکر دارد و چه بسا فقدان این درک تاریخی زمینه‌ساز کج فهمی آیات، روایات و دیدگاه‌های بزرگان شیعه شود.

۳. کشف و استخراج اندوخته‌های معرفتی در کلام امامیه

نکته دیگر در ضرورت مطالعه تاریخی کلام امامیه، وجود انبوه ذخایر معرفتی نهفته در کلام امامیه است که به دلیل تحولات و تطورات این دانش، آن اندوخته‌ها به بوته فراموشی سپرده شده است. حال آن که به نظر می‌رسد برخی از این اندوخته‌ها می‌تواند پاسخ‌گوی بسیاری از مشکلات کلامی امروز ما باشد.

۴. ضرورت ارائه متن آموزشی در حوزه تاریخ کلام شیعه

عدم وجود حتی یک کتاب درسی در عرصه تاریخ کلام شیعه، با وجود تأسیس رشته‌های کلام در دانشگاه‌ها و یا عناوین درسی‌ای با همین عنوان در رشته‌های علوم اسلامی از یک سو، و نبود یا کمبود حداکثری متخصص این رشته، سبب شده تا بسیاری از آثار مستشرقان، که هر یک با نگاه خویش به بازخوانی میراث فکری و کلامی شیعه دست زده‌اند، به عنوان منابع این رشته تلقی شود و البته در صورت تثبیت این رویکرد، حوزه این دانش تقریباً بی‌دفاع خواهد ماند.

۵. پاسخ به مناقشات اعتقادی و تاریخی مطرح شده از سوی مخالفان شیعه

تاریخ اندیشه کلامی امامیه با دو دسته اشکال عمده روبه‌روست: نخست، اشکالاتی که «اصالت معرفتی» شیعه را مورد حمله قرار می‌دهد. در واقع، برخی براین باورند که تفکر شیعه ریشه در مصادر و منابع اصلی اسلام نداشته و اساساً اعتقادات شیعی در عصر نزول و

دوره نخستین اسلامی حضور ندارد. اعتقادات شیعه مجموعه‌ای از عقائد و آرای نوپدید در تاریخ اسلام است که برخاسته از منابع غیر اصلی و بیرونی است. دسته دوم، اشکالاتی است که «استقلال و استمرار هویت تاریخی» شیعه را مورد تردید قرار می‌دهد. بر این اساس، تشیع از نظر تاریخی یک جریان ثابت و مستمر نبوده و در مراحل مختلف، متناسب با عوامل و شرایط بیرونی رنگ پذیرفته و هویت‌های کاملاً دیگرگون یافته است. نمونه این اشکالات به روشنی در آثار مستشرقانی چون مادلونگ، مکدموت، اشمیتگه، فان اس و محققانی چون مدرسی طباطبایی قابل دریافت است.

ضرورت‌های پیش گفته در کنار هویت بحث و عدم انجام پژوهشی قابل ارائه و جدی در حوزه تاریخ کلام امامیه ضروری می‌سازد به بررسی تاریخ کلام امامیه، به عنوان یکی از حوزه‌های علمی بر زمین مانده مجامع علمی کشور توجه جدی شود؛ چون کارهای سامان یافته، آثاری جدی و قابل ملاحظه نیستند و عمدتاً یا غیر علمی‌اند و یا جنبه کلامی-جدلی آنها بر جنبه تاریخی-تحلیلی آنها برتری دارد.

اهداف کلان طرح

همان‌طور که پیشتر نیز اشاره شد، هدف بلند مدت این طرح فراهم‌آوری تمهیدات لازم برای تدوین «تاریخ کلام امامیه» تعریف شده است؛ با این وصف، خرده‌اهدافی که بر پایه ضرورت‌های پیش گفته می‌تواند مورد توجه باشد در یک نگاه کلی عبارتند از:

۱. معرفی متکلمان برجسته امامیه در طول تاریخ کلام؛
۲. تبیین علمی و تحلیلی از تاریخ کلام امامیه و بررسی روشمند و علمی مسیر تطور کلام شیعه از آغاز تا کنون؛
۳. ردگیری تأثیر و تأثرات تاریخی اندیشه و کلام امامیه در طول تاریخ و در قبال دیگر فرق و ادیان؛
۴. بازیابی و نوخوانی اندیشه اصیل شیعی و به دست دادن درست معارف اصیل شیعه در جهان امروز؛
۵. پاسخ‌گویی به شبهات و نقدهایی که بر تاریخ فکر و باورهای شیعه از درون و برون آن وارد می‌شود؛
۶. ارائه درست و صحیح معارف شیعه امامیه، که به سبب وجود رسوبات فکری گونه‌گون و متفاوت در طول تاریخ فکر شیعه، بسیار مشکل‌ساز شده است.

برنامه علمی و محتوایی اندیشه‌نامه متکلمان امامیه

تدوین تاریخ سترگ کلام امامیه، با رویکردی که ذکر آن رفت، از زوایا و نواحی گونه‌گونی قابل اجراست: نخست، شخصیت‌های سامان‌بخش این تاریخ؛ دوم، جریان‌ها و مکاتب اعتقاداتی که از جمع متفاوت این شخصیت‌ها به وجود آمده‌اند؛ سوم، تراش به جا مانده از فعایت‌های کلامی این اندیشمندان و چهارم، موضوعاتی که اندیشمندان متکلم در طول تاریخ گرداگرد آن بحث و گفت‌وگو کرده‌اند. از این میان، کلان‌طرح «اندیشه‌نامه متکلمان امامیه» پژوهش در عرصه تاریخ کلام را از ناحیه متکلمان تاریخ‌ساز امامیه در دستور کار قرار داده است. «اندیشه‌نامه متکلمان امامیه» به رغم فعالیت‌ها و آثار پراکنده‌ای که در تاریخ این رشته انجام شده است، نخستین حرکت جامع در بازشناسی اندیشه امامیه است که تنظیم شده و در حال اجراست.

برای اجرایی شدن اهداف این کلان‌طرح، در نخستین گام متکلمان امامیه، در فهرستی افزون بر هشتاد نفر و در قالب دوازده مدرسه فکری شناسایی و طبقه‌بندی شدند تا ضمن بازشناخت آراء و اندیشه‌های آنان از نوآوری‌های روشی و محتوایی ایشان در طول تاریخ پرده برداشته شود. در واقع، مدرسه در این طرح، به رویکرد علمی مجموعه‌ای از عالمان و دانشمندان اطلاق می‌شود که در یک رشته علمی و البته در یک پیوند هماهنگ با یک دیگر میراثی جدید فراهم می‌آورند. این مدارس از یک تقدم و تأخر تاریخی نسبی نیز برخوردارند.

نمایه‌ای از مدارس و شخصیت‌های مورد مطالعه در این کلان‌طرح، در ادامه ارائه می‌شود:

متکلمان امامیه مدارس فکری امامیه

۱. مدرسه فکری مدینه و حجاز

- نخستین متکلمان امامیه (ابوذر غفاری، سلمان فارسی، زید بن صوحان، صعصعة بن صوحان، میثم تمار و...)
- محمدبن حنفیه (۸۱ق) و فرزندانش
- زید بن علی (۶۷ - ۱۲۲ق) و زیدیان نخستین
- ابن عباس (؟ - ۶۸ق)
- عبدالعظیم حسنی (۲۵۲ق)

۲. مدرسه فکری کوفه

- زرارة بن اعین (۱۵۰ق)

- محمد بن مسلم (۱۵۰ق)
- مؤمن الطاق (حدود ۱۶۰ق)
- مفضل بن عمر (حدود ۱۰۰ - قبل از ۱۸۳ق)
- ابان بن تغلب
- محمد بن سنان
- جابر بن یزید جعفی
- معلی بن خنیس
- هشام بن سالم (زنده قبل از ۱۸۳ق)
- هشام بن حکم (حدود ۱۹۹ق) و شاگردانش
- یونس بن عبدالرحمان (قبلاز ۱۲۵-۲۰۸ق)
- محمد ابن ابی عمیر (۲۱۷ق)
- فضل بن شاذان (۲۶۰ق)

۳. مدرسه فکری قم

- احمد بن محمد بن عیسی اشعری (بعد از ۲۷۴ق)
- معتزله شیعه شده (محمد بن عبدالله مملک، ابو عیسی وراق، محمد بن عبدالملک بن تبان، ابن راوندی و...)
- سعد بن عبدالله اشعری (قبل از ۳۰۰ق)
- عبدالله بن جعفر حمیری (حدود ۳۱۰ق)
- محمد بن عبدالرحمن بن قبه رازی (قبل از ۳۱۹ق)
- شیخ صدوق (حدود ۳۰۶-۳۸۱ق)

۴. مدرسه فکری بغداد

- [خاندان نوبختی (ابوسهل نوبختی، ابومحمد حسن بن موسی، حسین بن روح)
- ابن ابی عقیل عمّانی
- شیخ کلینی (۳۲۹ق)
- محمد بن ابراهیم نعمانی (حدود ۳۶۰ق)
- الناشیء الاصغر (۲۷۱-۳۶۶ق)
- محمد بن احمد بن جنید بغدادی اسکافی (۳۸۱ق)
- شیخ مفید (۳۳۶-۴۱۳ق)
- سید رضی (۳۵۹-۴۰۶ق)
- سید مرتضی (۳۵۵-۴۳۶ق) و شاگردانش
- شیخ طوسی (۳۸۵-۴۶۰ق)
- ابراهیم بن نوبخت (صاحب کتاب الیاقوت)

۵. مدرسه فکری ری

- ابوالفتوح رازی (بعد از ۵۵۲ق)
- قطب‌الدین راوندی (۵۷۳ق)
- ابن شهر آشوب (۴۸۹-۵۸۸ق)
- سدیدالدین حمّصی (حدود ۴۸۵ - حدود ۵۸۵ق)

۶. مدرسه فکری حله

- سید ابن طاوس (۵۸۹-۶۶۴ق)
- ابن میثم بحرانی (۶۳۶-۶۹۹ق)
- سید علی بن سلیمان (بعد از ۶۷۰ق)
- خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ق)
- علامه حلی (۶۴۸-۷۲۶ق)
- فخر المحققین (۶۸۲-۷۷۱ق)
- شهید اول (۷۳۴-۷۸۶ق)
- سید حیدر آملی (۷۱۹- بعد از ۷۸۷ق)
- الحافظ رجب البُرسی (حدود ۸۱۵ق)
- فاضل مقداد (۸۲۶ق)

۷. مدرسه فکری فارس

- محمد بن منصور صدرالدین دشتکی
- محمد بن اسعد دوانی (حدود ۸۲۵-۹۰۸ق)
- منصور بن محمد غیاث‌الدین (الثانی) دشتکی
- نظام‌الدین دشتکی (۱۰۱۵ق)

۸. مدرسه فکری جبل‌العامل

- شهید ثانی (۹۱۱-۹۶۶ق)
- ابوالفتح بن مخدوم حسینی عربشاهی (۹۷۶ق)
- حسن بن سلیمان
- علامه بیاضی

۹. مدرسه فکری نجف

- عبدالله شبر (۱۱۸۸-۱۲۴۲ق)
- آخوند خراسانی (۱۲۵۵-۱۳۲۹ق)

- محمد جواد بلاغی (۱۲۸۲ - ۱۳۵۲ ق)
- سید حسن صدر (۱۲۷۲ - ۱۳۵۴ ق)
- سید محسن امین (۱۲۸۴ - ۱۳۷۱ ق)
- محمد حسین کاشف الغطاء (۱۲۹۴ - ۱۳۷۳ ق)
- عبدالحسین شرف‌الدین (۱۲۹۰ - ۱۳۷۷ ق)
- عبدالحسین امینی (۱۳۲۰ - ۱۳۹۰ ق)
- محمد جواد مغنیه (۱۳۲۲ - ۱۴۰۰ ق)
- محمد باقر صدر (۱۳۵۰ - ۱۴۰۰ ق)

۱۰. مدرسه فکری اصفهان

- بهاء‌الدین عاملی (۹۵۳ - ۱۰۳۰ ق)
- محمد باقر بن محمد (مشهور به میرداماد)
- ملا صدرا شیرازی
- عبدالرزاق لاهیجی ملقب به فیاض (۱۰۷۲ ق)
- فیض کاشانی (۱۰۰۷ - ۱۰۹۱ ق)
- حسین خوانساری (۱۰۱۶ - ۱۰۹۸ ق)
- قاضی سعید قمی (۱۰۴۹ - ۱۱۰۷ ق)
- محمد باقر مجلسی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ ق)
- ملا صالح مازندرانی
- محقق لاهیجی (حدود ۱۰۴۵ - ۱۱۲۱ ق)
- جمال‌الدین خوانساری (۱۱۲۲ ق)
- میر فنדרسکی
- ملا محمد مهدی نراقی (۱۲۰۹ ق)
- ملا احمد نراقی
- ملا هادی سبزواری (۱۲۱۲ - ۱۲۸۹ ق)
- سید جمال‌الدین اسدآبادی (۱۲۵۴ - ۱۳۱۵ ق)

۱۱. مدرسه فکری خراسان

- میرزا مهدی اصفهانی (۱۳۰۳ - ۱۳۶۵ ق)
- میرزا جواد آقا تهرانی
- شیخ مجتبی قزوینی

۱۲. مدرسه فکری تهران

- ابوالحسن شعرانی (۱۳۲۰ - ۱۳۹۳ ق)

- احمد آشتیانی (۱۳۰۰ - ۱۳۹۵ ق)
- ابو الحسن رفیعی قزوینی (۱۳۱۵ - ۱۳۹۶ ق)
- سید محمد حسین طباطبائی (۱۳۲۱ ق)
- مرتضی مطهری (۱۳۳۸ - ۱۳۹۹ ق)

شایان ذکر است که اولویت طرح‌های این کلان‌طرح، در ناحیه نقاط تاریک تاریخ کلام تعریف شده تا همانا مدارس فکری مدینه، کوفه، قم و بغداد بیش از گذشته مغفول نماند و معرفی درست و صحیحی از اندیشه‌های متکلمان این مدارس به تصویر کشیده شود؛ با این‌همه، این اولویت‌بندی مانعی در برابر بررسی اندیشه‌های کلامی دیگر متکلمان در مدارس دیگر قلمداد نشده است.

ساختار اندیشه‌نامه

ساختار کلی تک‌نگاری‌های این کلان‌طرح، بر پایه دو محور عمده سامان یافته است. محور نخست بازشناخت شخصیت متکلم در پرتو پس‌زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی است و محور دوم اعتقادات و انگاره‌های کلامی و اعتقادی وی را پوشش می‌دهد. بر همین اساس، هر یک از این محورهای پیش‌گفته، در قالب یک بخش و با عناوین فرعی لازم تنظیم و تدوین می‌شود.

بخش اولیه شخصیت، زمینه و زمانه فرهنگی می‌پردازد تا از خط فکری و جریان اثرپذیری و اثرگذاری شخصیت آگاهی دهد. و بخش دوم که مهم‌ترین و اساسی‌ترین بخش تحقیق است، جدا از تقریر صحیح مباحث، ارائه نظام فکری منسجم متکلم در هر یک محور و بخش‌های اصلی این بخش را به تصویر می‌کشد. مهم‌ترین سرفصل‌های این بخش جدا از نشان دادن تلقی متکلم به دانش کلام، بررسی اندیشه‌های او در قالب سرفصل‌های کلی تحقیق است. در یک تصویر کلی، نمایه‌ای از مهم‌ترین سرفصل‌های تحقیق را می‌توان به شکل زیر ارائه نمود.

بخش اول: شخصیت، زمینه و زمانه فرهنگی

سبب وجودی این بخش آن است که از خط فکری و جریان اثرپذیری و اثرگذاری شخصیت آگاه شویم. بدین منظور مهم‌ترین عنوان‌ها که در این بخش می‌تواند مورد بررسی قرار گیرند، در قالب سه فصل زیرنمایانده شده است. درانجام این بخش باید به این پرسش پاسخ داده شود که متکلم به کدامین مکتب فکری تعلق خاطر داشته و از چه استادانی بهره برده است؛ خود بر آنچه افزوده و بر چه شخصیت‌های مهم و نقش‌آفرینی اثر گذاشته است.

فصل اول: بررسی احوال شخصیتی و فردی

فصل دوم: بررسی زندگی اجتماعی و سیاسی

با هدف بررسی تحلیلی پس زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی منطقه زندگی متکلم.

فصل سوم: بررسی حیات علمی و فرهنگی

با هدف معرفی و بررسی تحلیلی پس زمینه‌های علمی و فرهنگی متکلم.

بخش دوم: اندیشه‌های کلامی

این قسمت مهم‌ترین و اساسی‌ترین بخش تحقیق است و تقریباً بیش از سه چهارم تحقیق را به خود اختصاص می‌دهد. آنچه بیش از هر چیز در این بخش مد نظر است، جدا از تقریر صحیح مباحث، ارائه نظام فکری منسجم متکلم در هر یک از محورها و بخش‌های اصلی این بخش است. مهم‌ترین سرفصل‌ها که در این بخش بررسی قرار می‌شوند، عبارتند از:

فصل اول: دیدگاه متکلم درباره دانش کلام

با هدف به دست دادن دیدگاه متکلم به کلام و بازخوانی روش‌های او در استنباط و تبیین و دفاع از آموزه‌های اعتقادی و همچنین نشان دادن جایگاه وی در دانش کلام و میزان تأثیرگذاری و تأثیرپذیری او در میان متکلمان.

فصل دوم: افکار و اندیشه‌های اعتقادی و کلامی

با هدف بازشناسی حوزه‌های مختلف فکری در قالب سرفصل‌های همچون: معرفت‌شناسی، وجودشناسی، هستی‌شناسی، خداشناسی، جهان‌شناسی، راهنماشناسی، انسان‌شناسی و فرجام‌شناسی.

برون داد

خروجی این کلان طرح نیز در قالب تک‌نگاره‌هایی با عنوان شخصیت متکلم مورد پژوهش، از سوی نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی به بازار نشر عرضه خواهد شد. هم‌اینک این کلان طرح سی و سه طرح تحقیقی فعال و در دست انجام دارد.

مشکلات و ملاحظات

آنچه در انجام اشاره به آن مفید خواهد بود، بیان فهرست‌واره‌ای از مشکلاتی است که

اجرای این کلان طرح با آن روبه‌رو بوده است.

الف) دسترسی نداشتن به منابع اصیل کلامی در سده‌های نخستین تفکر امامیه از بارزترین مشکلاتی است که اجرای این کلان طرح با آن روبه‌رو است، چون بخش زیادی از این میراث فکری نابود شده و بخش قابل توجهی از آن نیز به صورت نسخه‌های خطی در کتابخانه‌ها محبوس‌اند و از دسترس پژوهشگران دور مانده‌اند. این مطلب البته، ناظر به نسخه‌هایی است که شناخته شده‌اند، اما چه بسیارند نسخه‌هایی از تراث فکری امامیه که در کتابخانه‌های یمن، هند، مصر و... ناشناخته مانده‌اند و هر از گاهی به همت برخی مستشرقان، گرد و غبار غربت از آنها ستانده می‌شود.

شناسایی و تصحیح نسخه‌های خطی و تلاش برای رسیدن به متون معتبر از آثار خرد و کلان کلامی امامیه از نخستین ضروریات‌های نگارش تاریخ کلام امامیه است که فقدان آنها نگارش این نوع تاریخ را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد.

ب) مشکل دیگری که این کلان طرح با آن روبه‌روست، آشنایی اندک برخی محققان آن با شیوه پژوهش و مطالعه در عرصه تاریخ تفکر و طبیعتاً مسایل، منابع و نگاه علمی و روشمند به تاریخ کلام امامیه است. طبیعی است که این آفت، نگرش‌های عمیق تحلیلی در پیوند دادن حوادث تاریخی و اندیشه‌های اعتقادی و کلامی را به حداقل ممکن می‌رساند.

از همین‌رو، برای رفع این نقیصه تلاش شده تا در تمام طول میسر اجرای هر طرح و تحقیق، این مهم با راهنمایی ناظر علمی طرح و همکاری محققان مجری به حداقل ممکن کاهش یابد. طبیعی است این رفتار مستلزم طولانی شدن مدت اجرای کلان طرح، از مدت پیش‌بینی شده است، با این وصف، توجه به آن سطح توقع از کلان طرح را تعدیل می‌سازد.

ج) کمبود دست‌مایه‌های علمی معتبر در حوزه مطالعات تاریخ کلام امامیه، از دیگر مشکلات پیش‌روست که کم‌اطلاعی از پژوهش‌های نوین مستشرقان در این عرصه را در پی دارد. این نقیصه در کنار عدم پیگیری جدی نهادها و مراکز ذیربط علمی- فرهنگی برای معرفی نقادانه این آثار، مشکل سومی است که همزاد این کلان طرح است.